

تحلیل اثرات اقتصادی - اجتماعی گردشگری مذهبی در توسعه فضایی استان قم

علی صادقی، استادیار گروه علوم انسانی و اجتماعی دانشگاه فرهنگیان، تهران، ایران

ولی اله نظری^۱، استادیار گروه علوم انسانی و اجتماعی دانشگاه فرهنگیان، کرج، ایران

محمد غلامی، استادیار گروه جغرافیا، دانشگاه پیام نور، لامرد، ایران

محمد امیر امراللهی، کارشناسی ارشد برنامه ریزی منطقه‌ای دانشگاه آزاد اسلامی واحد قزوین، ایران

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۰/۲/۴

تاریخ دریافت: ۱۳۹۹/۱۲/۴

چکیده

در پژوهش حاضر اثرات اقتصادی - اجتماعی گردشگری مذهبی بر توسعه فضایی استان قم مورد مطالعه و بررسی قرار گرفته است. روش تحقیق حاضر از نوع توصیفی - تحلیلی و ابزار گردآوری اطلاعات پرسشنامه محقق ساخته است که با روش تحلیل سلسله مراتبی طراحی شده است. در این پژوهش معیارهای مورد نیاز در دو بخش اقتصادی با پنج زیرمعیار «افزایش اشتغال، افزایش درآمد، کاهش تورم، افزایش تولیدات منطقه‌ای و مشارکت بخش خصوصی»، و بخش اجتماعی با سه زیرمعیار «افزایش امنیت، توسعه فرهنگ اجتماعی، بهبود خدمات و زیرساخت‌ها»، به منظور سنجش و ارزیابی اثرات گردشگری مذهبی در دو بخش اقتصادی و اجتماعی بر توسعه فضایی استان قم گردآوری و تدوین شده‌اند. نتایج بررسی اولویت‌بندی این معیارها، نشان از بالا بودن تأثیر بخش اقتصادی گردشگری مذهبی بر توسعه فضایی استان قم دارد. به اعتقاد کارشناسان هر چه توان اقتصادی مردم بیشتر باشد، تأثیر مطلوب آن بر بخش اجتماعی جامعه نیز قابل مشاهده و درک می‌باشد. همچنین این معیارها در محدوده مورد مطالعه که بخش‌های تشکیل‌دهنده استان قم می‌باشد نیز ارزیابی و اولویت‌بندی شدند که بخش مرکزی در پنج معیار از هشت معیار شناسایی شده، دارای بیشترین تأثیر از گردشگری مذهبی در بخش‌های اقتصادی و اجتماعی بر توسعه فضایی خود می‌باشد. این نتیجه نشان می‌دهد که بخش مرکزی استان (شهر قم) به عنوان مرکز و کانون گردشگری برای گردشگران، فاصله زیادی در توسعه با سایر بخش‌های استان دارد. این فاصله موجب بروز مشکلاتی در آینده در این بخش و به خصوص در شهر قم خواهد شد.

کلیدواژه‌ها: گردشگری مذهبی، توسعه فضایی، اثرات اقتصادی - اجتماعی، تحلیل سلسله مراتبی، قم.

مقدمه

یکی از فرصت‌های جدید اقتصادی که به دلیل نیازهای جهانی به شدت در حال رشد و گسترش است، بخش گردشگری است (سجاسی‌قیداری و همکاران، ۱۳۹۴: ۷۳). به طوریکه پس از صنایع نفت و خودروسازی، سومین بخش درآمدزای هزاره جدید و فعالیت مهمی برای کسب درآمد و توسعه پایدار در کشورها محسوب می‌شود. در این میان، سکونتگاه‌های انسانی اعم از شهر و یا روستا، با مسائل و مشکلاتی از قبیل مهاجرت‌های روستا - شهری، فقر، پایین بودن سطح اشتغال و سطح بهره‌وری در بخش صنعتی و کشاورزی، فقدان یا کمبود زیربنای رفاهی و خدماتی، بیکاری و کمبود درآمد مواجه‌اند. این در حالی است که تعداد قابل توجهی از سکونتگاه‌های شهری در کشور به لحاظ موقعیت مکانی و داشتن عناصر مهم جذب گردشگر و به خصوص در ارتباط با گردشگری مذهبی دارای زمینه‌های مناسبی برای توسعه فعالیت‌های گردشگری می‌باشند (خلیلوند و کرمی، ۱۳۹۵، ۸۸۵).

گردشگری مذهبی یکی از قدیمی‌ترین اشکال گردشگری در گذشته و مهم در حال حاضر در سراسر جهان است (تقوایی و همکاران، ۱۳۸۹، ۴۰)، و به عنوان یکی از راهکارهای بسط توسعه و تبادل فرهنگی و تعامل اجتماعی میان اقوام و ملت‌ها امروزه آثار زیادی را برای هر جامعه‌ای می‌تواند داشته باشد که با برنامه‌ریزی صحیح باید آثار مثبت آن تقویت و از پیامدهایی منفی آن با ارائه برنامه‌ریزی‌های متنوع فرهنگی و اجتماعی به صورت مداوم و مستمر جلوگیری نمود. امروزه به دلیل اثرات چشمگیری که فعالیت‌های گردشگری در اقتصاد مناطق پذیرنده گردشگران بر جای می‌گذارد، توجه فراوانی به این زمینه از فعالیت معطوف می‌گردد. گردشگری صرفاً در بهره اقتصادی خلاصه نمی‌شود بلکه این بهره را از زوایای مختلفی همچون بالا بردن سطح درآمد و در پی آن بالا بردن سطح زندگی که با توسعه فضایی امکان‌پذیر می‌باشد می‌توان جستجو کرد. پس می‌توان گفت در مناطقی که شرایط استفاده از بخش گردشگری موجود می‌باشد، امکان توسعه فضایی و توسعه همه جانبه آن مناطق نیز امکان‌پذیر می‌باشد. یکی از مهمترین انگیزه‌های مهم گردشگری در جهان، انگیزه مذهبی و زیارتی است (ابراهیم‌زاده و همکاران، ۱۳۹۰، ۱۱۶). امروزه بحث گردشگری مذهبی به یکی از شاخه‌های مهم بخش گردشگری در حوزه‌های گردشگری فرهنگی مبدل شده است. این بخش به موجب موقعیت مذهبی در برخی از شهرهای

ایران مانند استان‌های خراسان، قم، شیراز و... توانسته است نوعی توسعه فرهنگی پایدار را برای کشور ایران رقم بزند. از این رو می‌توان گفت این نوع گردشگری یکی از پایدارترین انواع گردشگری است. در این راستا بقاع متبرکه علاوه بر نقش و تأثیر مذهبی می‌توانند بر عمران و آبادانی منطقه تأثیرگذار باشند و در کنار فضای معنوی، فضای تفریحی و تجاری نیز برای مردم ایجاد کنند.

در این میان، در استان قم نیز با دارا بودن جاذبه‌های زیارتی و مذهبی متعددی می‌تواند مورد توجه گردشگران بسیاری از ایران و جهان قرار گیرد. اما به نظر می‌رسد این شهر نتوانسته به جایگاه واقعی خود در عرصه جذب گردشگر به ویژه به لحاظ ضریب ماندگاری گردشگران دست یابد. با توجه به اهمیت صنعت گردشگری در جهان امروز و نقش مکان‌های مذهبی در جذب گردشگران و تأثیر آن بر توسعه فضایی مناطق مختلف مانند استان قم که دارای پتانسیل‌های گردشگری مذهبی غنی مانند حرم حضرت فاطمه معصومه (س) که دومین قطب زیارتی کشور بعد از حرم امام رضا (ع) و مسجد مقدس جمکران به عنوان دو مورد از شاخص‌ترین آن‌ها می‌باشد که با نگاه مدیریتی به این منطقه و برنامه‌ریزی صحیح، شاهد احیای توسعه فضایی آن باشیم و در نهایت محیطی مناسب جهت جذب گردشگران به صورت پایدار مهیا شود (موسوی و همکاران، ۱۳۹۳: ۸۲۶). از این رو پژوهش حاضر با هدف بررسی اثرات اقتصادی و اجتماعی گردشگری مذهبی بر توسعه فضایی استان قم با توجه به ویژگی‌های برجسته گردشگری مذهبی استان قم، درصدد است ضمن تبیین جایگاه گردشگری مذهبی، به تحلیل این اثرات در توسعه فضایی استان بپردازد.

پیشینه تحقیق

در رابطه با برنامه‌ریزی‌های مختلف در حوزه گردشگری و به ویژه مرتبط با قلمرو این پژوهش تاکنون پژوهش‌هایی صورت گرفته است که هر کدام تلاش کرده حوزه، مولفه و بخش‌هایی را مورد مطالعه قرار دهند. از جمله: ابراهیم‌زاده (۱۳۹۰)، در پژوهشی برنامه‌ریزی استراتژیک توسعه گردشگری، با تأکید بر گردشگری مذهبی را در شهر قم مورد مطالعه قرار داده است. نتایج نهایی مبین است که استراتژی‌های قابل قبول در برنامه‌ریزی گردشگری مذهبی این شهر، در اولویت نخست استراتژی‌های محافظه کارانه‌اند، و در واقع استراتژی‌های تهاجمی در اولویت دوم برنامه‌ریزی قرار می‌گیرند. در پژوهشی با عنوان سنجش

تأثیرات اقتصادی، اجتماعی - فرهنگی و زیست محیطی توسعه گردشگری با مطالعه موردی شهرستان مشکین شهر، که توسط ضرابی و اسلامی پریخانی انجام گرفت، نتایج پژوهش نشان داد که توسعه گردشگری در شهرستان مشکین شهر آثار نامطلوبی را در محیط زیست به وجود آورده است. همچنین، توسعه گردشگری در توسعه اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی شهرستان مشکین شهر تأثیر داشته است (ضرابی و اسلامی، ۱۳۹۰). احمدی شاپورآبادی و سبزآبادی (۱۳۹۰)، در مقاله‌ای با استفاده از مدل راهبردی سوات، ظرفیت‌های توسعه گردشگری مذهبی - فرهنگی کلان شهر قم را مورد ارزیابی قرار داده‌اند. نتایج پژوهش نشان داد که استفاده بهینه از جاذبه‌های مذهبی، تاریخی و فرهنگی شهر قم در کنار سودآوری اقتصادی آن منجر به ترویج و گسترش ارزش‌ها و فرهنگ اسلامی در سطوح بین‌المللی، منطقه‌ای و ملی می‌شود. قریشی گندوانی در مقاله‌ای با عنوان نقش گردشگری مذهبی در توسعه حومه شهر به مطالعه موردی امامزاده باراجین قزوین پرداخته است. محقق راهبرد اصلی را در توسعه حومه شهر قزوین، توسعه گردشگری مذهبی با تاکید ارتباط دو سویه بین اشکال گردشگری پیشنهاد داده است (قریشی گندوانی، ۱۳۹۱). در پژوهشی دیگر که توسط میردیلیمی و مزیدی با عنوان بررسی وضعیت گردشگری مذهبی در استان گلستان با مطالعه موردی امامزاده شیخان شهرستان علی آبادکول صورت گرفت، نتایج تحقیق نشان داد که با توجه به اعتقاد مردم به امامزاده‌ها که باعث توجه مردم به این اماکن شده است و به دلایلی همچون عدم سرویس بهداشتی تمیز و کافی، پارکینگ، توجه دولت به این مکان‌ها، عدم سرمایه‌گذاری بخش خصوصی و دولتی، به عنوان یکی از عوامل مهم دفع‌کننده مکان‌های مذهبی نیز می‌باشد (میردیلیمی و مزیدی، ۱۳۹۳). میثاقی و روحانی قادیکلانی، در مقاله‌ای با عنوان اصول سازماندهی فضایی بافت‌های شهری برخوردار از عناصر شاخص مذهبی، با مطالعه امامزاده عباس ساری و امامزاده اسماعیل قائمشهر ساختار فضایی و استخوان‌بندی بافت‌های متأثر از عناصر و شاخص‌های مذهبی را مورد تحلیل و بررسی قرار داده‌اند. مهمترین نتایج مستخرج از این پژوهش، تدوین اصول سازماندهی فضایی به عنوان الگویی برای برنامه‌ریزی و طراحی بافت‌های پر و خالی برخوردار از عناصر شاخص مذهبی است. (میثاقی و روحانی قادیکلانی، ۱۳۹۳). در پژوهشی دیگر که توسط اگریسی^۱ در کشور ترکیه انجام گرفت، مشخص

شد که گردشگری مذهبی دارای ظرفیت زیادی برای توسعه در کشور ترکیه می‌باشد. همچنین بیشترین ظرفیت برای توسعه در بخش مرکزی و آناتولی جنوب شرقی و همچنین در نیمه شرقی منطقه مدیترانه و شرق منطقه دریای سیاه وجود دارد. این مناطق دارای انواع زیادی از سایت‌های فرهنگی و مذهبی است. با این حال تاکنون توسعه گردشگری بسیار کم بوده است (اگرسی^۱، ۲۰۱۲).

هر چند پژوهش‌هایی در خصوص گردشگری مذهبی و همچنین با عنوان شهر قم انجام شده است، با این حال، پژوهش حاضر تلاش کرده است با بهره‌گیری از مبانی نظری مرتبط با حوزه گردشگری و تعیین معیارهای لازم و استفاده از روش تحلیل سلسله مراتبی، به تحلیل اثرگذاری گردشگری مذهبی در دو بخش اقتصادی و اجتماعی در توسعه فضایی استان قم، به عنوان استانی که در تمامی فصول سال به عنوان مقصد و پذیرای گردشگران مذهبی داخلی و خارجی می‌باشد، پردازد و این اثرات را مورد تحلیل و ارزیابی قرار گیرد.

مبانی نظری

گردشگری مذهبی

امروزه گردشگری مذهبی با همه اجزا و گونه‌های مختلف، به سبب، ویژگی‌های ساختاری و کارکردی بارز آن، توانسته است در متن گردشگری جهانی جای گیرد، به طوری که حوزه نفوذ آن سراسر جهان را فراگرفته است (سانتوس^۲، ۲۰۰۴). در مفاهیم علمی تفاوت‌هایی میان گردشگری مذهبی و زیارت وجود دارد، در زمینه زیارت مدارک و مستندات تاریخی موجود از تمدن‌های عظیم بین‌النهرین و مصر و سایر آثار و قرائن بر جای مانده از روزگاران پیش از تاریخ، از دیرباز از سفرهای مذهبی هزاران نفر از انسان‌ها حکایت می‌کنند، به طوری که توده‌های مترکم انسانی از هزاران سال قبل به منظور انجام فرایض دینی هر رنجی را بر خود هموار می‌کردند و راهی سفرهای دور و دراز می‌شدند. در واقع انگیزه در زیارت ریشه در باورها و اعتقادات، دینی - مذهبی دارد (مؤمنی و همکاران، ۱۳۸۷، ۱۴).

به عقیده شیندر (۲۰۰۴)، گردشگری مذهبی یکی از قدیمی‌ترین و پررونق‌ترین گردشگری‌های گذشته و

حال حاضر در سراسر جهان است و قدمت آن به فرهنگ دینی می‌رسد. نگاهی به تاریخ گذشته در زمینه سفرها و گردش‌های مذهبی همچون مراسم مقدس یونانیان باستان در معابد آپلون، سفرهای مصریان برای دیدار از فراعنه (دورانت، ۱۳۷۰) انجام مراسم مقدس ایرانیان باستان در معبد آناهیتای کنگاور و نظایر آن شواهدی بر این مهم می‌باشد. در واقع گردشگران مذهبی، گردشگرانی فرهنگی هستند که برای زیارت اماکن، آثار، یادمان‌های مذهبی، انجام اعمال مذهبی و دینی، ترویج و آموزش و گذران اوقات فراغت در مکان‌ها و مراکز مذهبی سفر می‌کنند. با این وجود امروز گردشگری مذهبی با همه‌ی اجزاء و گونه‌های مختلف آن، به سبب ویژگی‌های ساختاری و کارکردی خاص توانسته خود را در متن گردشگران جهانی جای دهد، به طوری که حوزه نفوذ آن سراسر جهان را فرا گرفته است (مومنی و همکاران، ۱۳۷۸، ۲). جهانگردی با انگیزه مذهبی و زیارتی در عصر حاضر رونق زیادی یافته است به طوری که عبادتگاه‌ها، مساجد، آرامگاه‌ها، امامزاده‌ها، کلیساها و غیره، هر ساله پذیرای میلیون‌ها نفر زائر و معتقد به خود هستند. امروزه گردشگری مذهبی به سبب ویژگی‌های ساختاری و کارکردی خاص توانسته خود را در متن گردشگری جهانی جای دهد، به طوری که حوزه نفوذ آن، سراسر جهان را فراگرفته است و بر اساس برآوردهای صورت گرفته، ۲۶ درصد از کل جریان‌های گردشگری جهان به گردشگری مذهبی اختصاص داده شده است (کروبی و همکاران، ۱۳۹۷: ۴۶۵).

گردشگری و توسعه فضایی

گردشگری، با ویژگی‌های بارز و منحصر به فرد، علاوه بر اینکه به یکی از بزرگترین و پرمفعت‌ترین صنایع اقتصادی جهان معاصر تبدیل شده است، بستری برای ایجاد تغییرات در فضاهای جغرافیایی فراهم آورده است. از این رو گردشگری مذهبی نیز در صورت شکل‌گیری مناسب می‌تواند منجر به افزایش اشتغال، درآمد، رونق اقتصادی و افزایش سطح امنیت در فضاهای مختلف جغرافیایی گردد (محمودی، قاسمی و شایان، ۱۳۹۴: ۷۱). بنابراین «توسعه گردشگری» نه تنها بستری را جهت ارضای نیازهای متنوع طیف بزرگی از گردشگران هم سو با ظرفیت‌های گردشگری و جایگاه عملکردی هر یک از مقصدها در مقیاس ناحیه‌ای - ملی فراهم می‌نماید، بلکه به واسطه‌ی تعادل در انتشار فضایی عوامل برانگیزاننده رشد و توسعه، قلمرو جغرافیایی جامعه میزبان را نیز از تحولات و منافع توسعه گردشگری متأثر خواهد نمود

(تقوایی و غفاری، ۱۳۸۹، ۸۳). از دیدگاه لو و مک کرچر برخورداری منطقه‌ی مقصد از نوعی تعادل و توازن فضایی، در شکل‌گیری تصویر مقصد نقشی با اهمیت ایفا می‌کند. می‌توان بخش‌های مختلف یک منطقه‌ی مقصد را با آرایش فضایی در قالب گره‌ها، محورها و پهنه‌ها به تصویر کشید و خوشه‌بندی کرد. تجزیه و تحلیل جامعی از این خوشه بندی و نحوه ارتباط فضایی به ایجاد هویت مکانی و شفافیت بیشتر در تصویر کلی مقصد کمک خواهد نمود (لو و مک کرچر^۱، ۲۰۰۶: ۴۰۴). با تأمل در مفهوم فضا و صنعت گردشگری، در می‌یابیم که گردشگری به لحاظ ماهیت در پیوندی دیرین و ناگسستنی با ابعاد و عناصر مکانی - فضایی قرار می‌گیرد.

روش‌شناسی تحقیق

پژوهش حاضر از نوع پژوهش‌های کاربردی است که با روش اسنادی و پژوهش میدانی تلاش کرده است به شناخت و تحلیل اثرات گردشگری مذهبی بر توسعه فضایی استان قم بپردازد. مرحله تحلیلی پس از شناخت و تحلیل معیارهای گردشگری مذهبی، به روش تحلیل سلسله مراتبی^۲ است که مراحل انجام آن به ترتیب زیر می‌باشد: (۱) مدل‌سازی فرایند تحلیل سلسله مراتبی، (۲) طراحی پرسشنامه (۳) تعیین وزن معیارها (۴) مقایسه زوجی گزینه‌ها براساس معیارها (۵) آزمون سازگاری برای نبود تناقض در تخصیص اعداد برتری طرح‌ها در مقایسه با سنجها (۶) وزن‌دهی نهایی و اولویت‌بندی معیارها و زیرمعیارها. پس از انجام مراحل ذکر شده، داده‌های به دست آمده از پرسشنامه‌های تکمیل شده توسط کارشناسان مربوطه، توسط نرم‌افزار تحلیل سلسله مراتبی^۳ گزینه‌های مطرح شده در پرسشنامه با توجه به معیارها و اهداف تحقیق، مورد ارزیابی قرار گرفته است. پس از ارزیابی با توجه به نتایج به دست آمده از تحلیل این نرم‌افزار، محدوده مورد مطالعه بر اساس سکونتگاهها با توجه به میزان تأثیر اولویت‌بندی شده‌اند. برای تحلیل آماری و تکنیک‌های ترسیمی مانند شکل‌های ریاضی، نقشه‌ها، جداول از نرم‌افزار سیستم اطلاعات جغرافیایی^۴ استفاده شده است.

1. Lew & McKercher

2. Analytical Hierarchy Process

3. Expert Choice

4. Geographic Information Systems

جامعه آماری تحقیق شامل کارشناسان برنامه‌ریزی منطقه‌ای و شهری در استان قم و در مناطق مختلف اداری و سیاسی استان قم می‌باشد. تعداد پرسش‌شوندگان به تعداد بخش‌های استان قم که پنج بخش است، تعداد پنج کارشناس در امور برنامه‌ریزی منطقه‌ای و شهری و کارشناسان حوزه گردشگری بودند که جمعاً ۲۵ پرسش‌نامه بین کارشناسان توزیع گردید. انتخاب افراد پرسش‌شونده بر اساس نمونه در دسترس به صورت هدفمند صورت گرفت. بدین منظور در ابتدا و با توجه به هدف پژوهش و همچنین کمی یا کیفی بودن معیارها و زیرمعیارها، آنها را طبقه‌بندی نموده، سپس به تناسب تعداد معیارها و زیرمعیارهای قرارگرفته در هر طبقه، سهمیه مناسبی از پرسش‌شوندگان را به آنها اختصاص دادیم و در نهایت، از میان افرادی که دارای اطلاعات کارشناسی مناسب در خصوص معیارهای مذکور و از جهت نوع کار و تخصیص نیز ترجیحاً درگیر فعالیت‌های مرتبط با آن می‌باشند، انتخاب شدند.

معیارهای لازم برای سنجش تأثیرات گردشگری مذهبی بر توسعه فضایی، بر اساس نظرات کارشناسان امور برنامه‌ریزی شهری و منطقه‌ای به شرح جدول ۱ گردآوری و تدوین شده است.

جدول ۱. معیارهای سنجش تأثیرات گردشگری مذهبی بر توسعه فضایی

معیار	زیر معیار
اقتصادی	افزایش نرخ اشتغال
	افزایش تولیدات منطقه‌ای (صنعت، کشاورزی)
	افزایش درآمد
	کاهش تورم
اجتماعی و فرهنگی	مشارکت بخش خصوصی
	افزایش فرهنگ و آگاهی‌های اجتماعی
	بهبود خدمات (بهداشتی و درمانی، آموزشی، ...)
	افزایش امنیت اجتماعی و کاهش بزهکاری

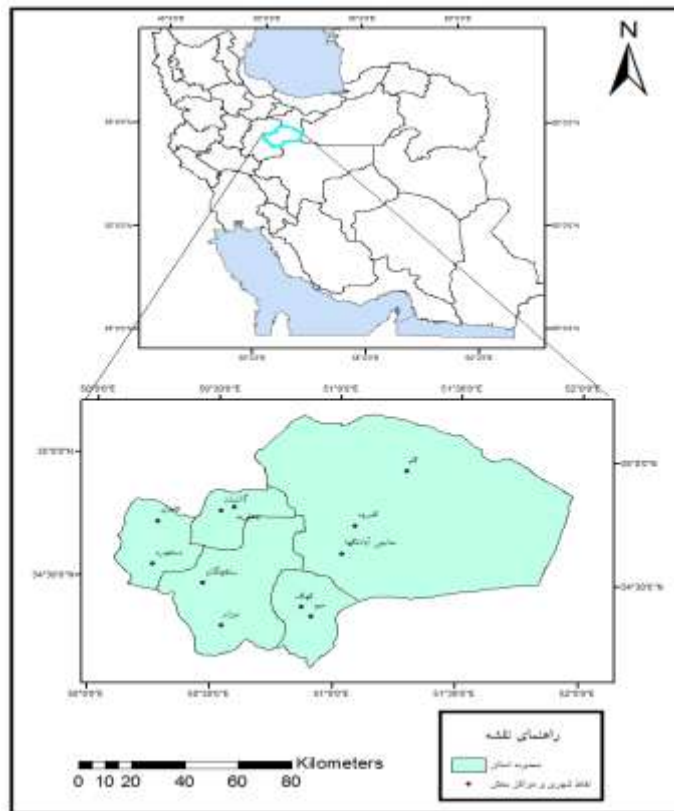
منبع: یافته‌های تحقیق

محدوده مورد مطالعه

استان قم بین ۵۱ و ۳۰ تا ۵۰ و ۳۰ درجه طول شرقی نسبت به نصف‌النهار گرینویچ و ۱۵ و ۳۵ تا ۲۴ و ۱۵ درجه عرض شمالی قرار گرفته است مرکز این استان، شهر قم است. جمعیت شهرستان قم بر اساس سرشماری سال ۱۳۹۵، برابر با ۱,۲۹۲,۲۸۳ نفر بوده است و وسعت این شهرستان برابر با وسعت استان قم

می‌باشد. شهرستان قم دارای ۵ بخش و ۱۰ دهستان و ۳۶۳ آبادی دارای سکنه است. بخش‌های قم عبارتند از: بخش مرکزی، جعفرآباد، کهک، سلفچگان و خلجستان می‌باشد. از لحاظ جغرافیای قم همسایه جنوبی استان تهران است. بر اساس نتایج مرکز آمار ایران، شهر قم در سال ۱۳۹۵ دارای جمعیتی برابر با ۱,۲۰۱,۱۵۸ نفر بوده است (مرکز آمار ایران، ۱۳۹۵). به عبارتی بیش از ۹۳ درصد جمعیت استان قم در شهر قم ساکن بوده‌اند.

شکل ۱. موقعیت جغرافیایی استان قم به تفکیک بخش، منبع: استانداری قم، ۱۴۰۰

یافته‌های تحقیق

الف) یافته‌های توصیفی

تحقیق حاضر با استفاده از روش تحلیل سلسله مراتبی انجام شده است. به همین منظور برای ارزیابی معیارهای گردآوری شده و رسیدن به اهداف مورد نظر، پرسشنامه مربوط به این روش طراحی شده است. بر همین اساس تحلیل توصیفی شامل فراوانی به شرح زیر می‌باشد:

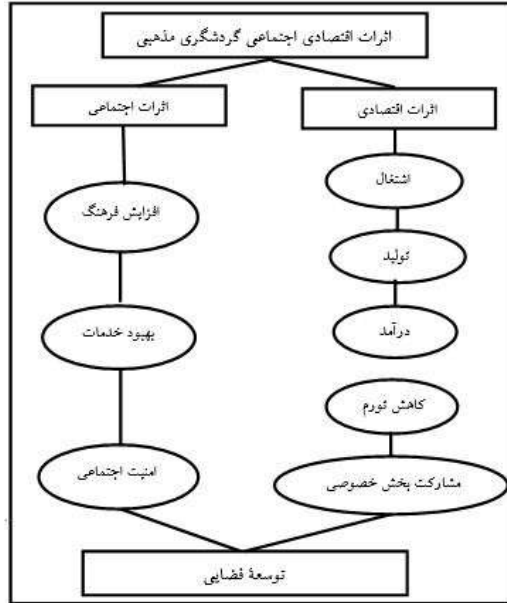
جدول ۲. فراوانی پرسش شونده‌گان بر اساس جنسیت، نوع شغل، تحصیلات و اشتغال

تعداد پرسش‌شونده‌گان: ۲۵ نفر			
۱۸	مرد	جنسیت	
۷	زن		
مرد: ۱۳ نفر	۱۷	دولتی	حرفه (شغل سازمانی)
زن: ۴ نفر			
مرد: ۵	۸	خصوصی	تحصیلات
زن: ۳			
دکتر	فوق لیسانس	لیسانس	سابقه اشتغال
۳	۱۰	۱۲	
۱۵ تا ۲۰ سال	۱۰ تا ۱۵ سال	۵ تا ۱۰ سال	سابقه اشتغال
۷	۱۵	۳	

منبع: یافته‌های تحقیق

مقایسه‌های زوجی معیارهای اصلی

در ادامه، برای انجام مقایسه‌هایی بین معیارها و زیرمعیارها و امتیازدهی به هر معیار اقدام شد. جدول ۳ نشان دهنده اهمیت نسبی معیارهای کلی از دیدگاه خبرگان می‌باشد. نرخ ناسازگاری مقایسه زوجی این معیارها ۰/۰۰۷۷ بوده که نشان دهنده دقت بسیار بالای این مقایسه زوجی است. شکل ۲ نرخ ناسازگاری مقایسه زوجی معیارهای کلی را نشان می‌دهد.

نمودار ۱. معیارهای اصلی و زیرمعیارهای اثرات اقتصادی و اجتماعی، منبع: یافته‌های تحقیق

جدول ۳. ماتریس ارجحیت نسبی معیارهای اصلی

اجتماعی	اقتصادی	معیارهای کلی
۴	۱	اقتصادی
۱	۱/۴	اجتماعی

معیار	شرق	غرب	شمال
فصل اول	20	30	45
فصل دوم	25	40	45
فصل سوم	90	35	45
فصل چهارم	20	30	45

منبع: یافته‌های تحقیق

شکل ۲. نرخ ناسازگاری مقایسه زوجی معیارهای کلی، منبع: یافته‌های تحقیق

مقایسه زوجی زیر معیارها

پس از مقایسه معیارهای کلی سنجش شاخص‌های ارزیابی اثرات گردشگری مذهبی بر توسعه فضایی، زیرمعیارهای هر یک از معیارهای اصلی به صورت زوجی با یکدیگر مقایسه می‌شوند.

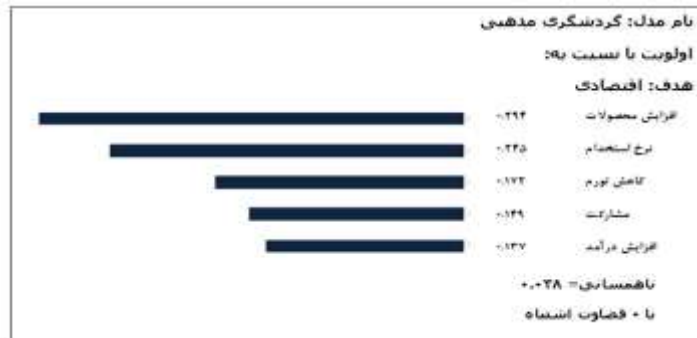
مقایسه‌های زوجی زیر معیارهای اقتصادی

جدول ۴ نشان دهنده اهمیت نسبی زیرمعیارهای اقتصادی از دیدگاه خبرگان می‌باشد. نرخ ناسازگاری مقایسه زوجی زیرمعیارهای اقتصادی ۰/۰۳۸ است که نشان دهنده دقت بسیار بالای این مقایسه زوجی است. شکل (۳) نرخ ناسازگاری زیرمعیارهای اقتصادی را در نرم‌افزار تحلیل سلسله مراتبی نشان می‌دهد.

جدول ۴. ماتریس ارجحیت نسبی زیر معیارهای اقتصادی

مشارکت بخش خصوصی	کاهش تورم	افزایش درآمد	افزایش تولیدات	افزایش نرخ اشتغال	زیرمعیارهای اقتصادی
۳	۴	۵	۱/۲	۱	افزایش نرخ اشتغال
۳	۵	۶	۱	۲	افزایش تولیدات
۱/۳	۱/۳	۱	۱/۶	۱/۵	افزایش درآمد
۲	۱	۳	۱/۵	۱/۴	کاهش تورم
۱	۱/۲	۳	۱/۳	۱/۳	مشارکت بخش خصوصی

منبع: یافته‌های تحقیق

شکل ۳. نرخ ناسازگاری مقایسه زوجی زیر معیارهای اقتصادی، منبع: یافته‌های تحقیق

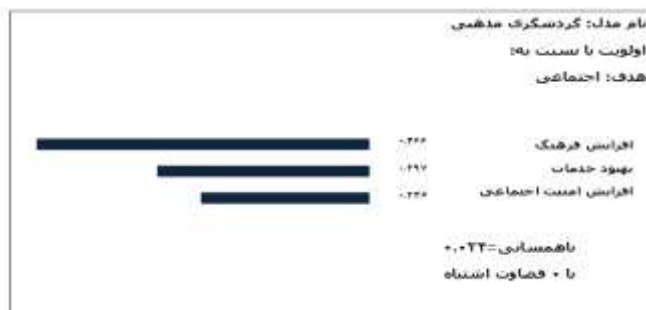
مقایسه‌های زوجی زیر معیارهای اجتماعی

جدول ۵ نشان دهنده اهمیت نسبی زیرمعیارهای اجتماعی از دیدگاه خبرگان می‌باشد. نرخ ناسازگاری مقایسه زوجی زیرمعیارهای اجتماعی ۰/۰۱۸ است که نشان دهنده دقت بسیار خوب این مقایسه زوجی است (دلبری و داوودی، ۱۳۹۱: ۶۴). شکل ۴ نرخ ناسازگاری زیرمعیارهای اجتماعی را در نرم‌افزار تحلیل سلسله مراتبی نشان می‌دهد.

جدول ۵. ماتریس ارجحیت نسبی زیر معیارهای اجتماعی

زیرمعیارهای اجتماعی	افزایش فرهنگ و آگاهی	بهبود خدمات	افزایش امنیت اجتماعی
افزایش فرهنگ و آگاهی	۱	۳	۵
بهبود خدمات	۱/۳	۱	۳
افزایش امنیت اجتماعی	۱/۵	۱/۳	۱

منبع: یافته‌های تحقیق

شکل ۴. نرخ ناسازگاری مقایسه زوجی زیر معیارهای اجتماعی، منبع: یافته‌های تحقیق

محاسبه وزن نسبی معیارها و زیر معیارها

برای محاسبه وزن نسبی از روش‌های مختلفی استفاده می‌شود. از میان این روش‌ها، بیشتر از روش بُردار ویژه استفاده شده است، اما در صورتی که ابعاد ماتریس‌ها زیاد باشند محاسبه‌ی مقادیر و بُردارهای ویژه طولانی و وقت‌گیر خواهد بود، مگر اینکه از نرم‌افزارهای رایانه‌ای برای حل آن کمک گرفته شود. به همین دلیل، چهار روش تقریبی زیر مورد استفاده قرار می‌گیرد: (۱) مجموع سطری، (۲) مجموع ستونی، (۳) میانگین حسابی (۴) میانگین هندسی (دلبری و داوودی، ۱۳۹۱: ۶۷). در این پژوهش از روش میانگین هندسی استفاده شده است. در این روش برای محاسبه وزن نسبی گزینه‌ها ابتدا میانگین هندسی سطرهای ماتریس معیار را به دست می‌آوریم و سپس آن‌ها را نرمال می‌نماییم. در ادامه وزن نسبی معیارهای کلی و زیرمعیارها محاسبه شده است.

محاسبه وزن نسبی معیارهای اصلی

جدول ۶ وزن نسبی معیارهای کلی پژوهش حاضر را نشان می‌دهد. دو معیار اقتصادی و اجتماعی که به عنوان معیارهای اصلی در بررسی تأثیرات گردشگری مذهبی بر توسعه فضایی دسته‌بندی شده است، به صورت مقایسه دو به دو و وزن نسبی آنها با یکدیگر محاسبه شده است.

جدول ۶. وزن نسبی معیارهای کلی

متوسط هندسی	وزن‌های نرمال شده	
اقتصادی	$\sqrt[3]{1 \times 4 \times 5} = 2/714$	۰/۴۸۶
اجتماعی	$\sqrt[3]{1/4 \times 1 \times 3} = 1/613$	۰/۲۸۹

منبع: یافته‌های تحقیق

برای نرمال کردن معیارهای کلی، ابتدا متوسط هندسی آن‌ها را با یکدیگر جمع نموده و سپس متوسط هندسی هر یک از آن‌ها را بر عدد بدست آمده تقسیم می‌کنیم (دلبری و داوودی، ۱۳۹۱: ۶۷):

$$2/714 + 1/613 + 1/249 = 5/576$$

محاسبه وزن نسبی زیر معیارهای اقتصادی

جدول ۷ محاسبه وزن زیر معیارهای اقتصادی تأثیرات گردشگری مذهبی بر توسعه فضایی را نشان می‌دهد. پنج معیار افزایش نرخ اشتغال، افزایش تولیدات، افزایش درآمد، کاهش تورم و مشارکت بخش خصوصی به عنوان سنجش این ارزیابی در جدول فوق ارائه شده است.

جدول ۷. وزن نسبی زیر معیارهای اقتصادی

وزن‌های نرمال شده	متوسط هندسی	زیرمعیارهای اقتصادی
۰/۲۴۵	$\sqrt[3]{1 \times 1/2 \times 5 \times 4 \times 3} = 2/352$	افزایش نرخ اشتغال
۰/۲۹۴	$\sqrt[3]{2 \times 1 \times 6 \times 5 \times 3} = 2/825$	افزایش تولیدات
۰/۱۳۷	$\sqrt[3]{1/5 \times 1/6 \times 1 \times 1/3 \times 1/3} = 1/323$	افزایش درآمد
۰/۱۷۲	$\sqrt[3]{1/4 \times 1/5 \times 3 \times 1 \times 2} = 1/659$	کاهش تورم
۰/۱۴۹	$\sqrt[3]{1/3 \times 1/3 \times 3 \times 1/2 \times 1} = 1/434$	مشارکت بخش خصوصی

منبع: یافته‌های تحقیق

$$2/352 + 2/825 + 1/323 + 1/659 + 1/434 = 9/593$$

اعداد بدست آمده نشان حاکی از آن است که گردشگری مذهبی بیشترین اثر اقتصادی را با افزایش تولیدات و سپس اشتغال افراد در توسعه فضایی مناطق بر جای می‌گذارد. هر چند سایر اثرات اقتصادی آن نیز قابل توجه است.

محاسبه وزن نسبی زیر معیارهای اجتماعی

جدول ۸ محاسبه وزن زیر معیارهای اجتماعی تأثیرات گردشگری مذهبی بر توسعه فضایی را نشان می‌دهد. سه معیار افزایش فرهنگ و آگاهی، بهبود خدمات و افزایش امنیت اجتماعی به عنوان سنجش این ارزیابی در جدول فوق ارائه شده است.

جدول ۸. وزن نسبی زیر معیارهای اجتماعی

وزن‌های نرمال شده	متوسط هندسی	زیرمعیارهای اجتماعی
۰/۴۶۶	$\sqrt[3]{1 \times 3 \times 5} = 2/466$	افزایش فرهنگ و آگاهی
۰/۲۹۷	$\sqrt[3]{1/3 \times 1 \times 3} = 1/574$	بهبود خدمات
۰/۲۳۶	$\sqrt[3]{1/5 \times 1/3 \times 1} = 1/249$	افزایش امنیت اجتماعی

منبع: یافته‌های تحقیق

$$2/466 + 1/574 + 1/249 = 5/289$$

با توجه به نتایج حاصل آمده می‌توان گفت گردشگری مذهبی باعث افزایش تبادلات فرهنگی و اطلاع-رسانی در مناطق گردشگرپذیر شده و در کنار بهبود خدمات‌رسانی و افزایش امنیت اجتماعی، در توسعه فضایی مناطق گردشگری نیز اثرگذاری قابل توجهی دارد.

رتبه‌بندی شاخص‌های ارزیابی تاثیرات گردشگری مذهبی بر توسعه فضایی

در یک فرایند سلسله مراتبی وزن نهایی گزینه‌ها از مجموع حاصلضرب اهمیت معیارها در وزن گزینه‌ها به دست می‌آید. برای این کار از اصل ترکیب سلسله مراتبی که منجر به یک بردار اولویت با در نظر گرفتن همه قضاوت‌ها در تمامی سطوح سلسله مراتبی می‌شود، استفاده خواهد شد (دلبری و داوودی، ۱۳۹۱):

$$V_H = \sum_{k=1}^n \sum_{i=1}^m W_k W_i (g_{ij})$$

:(۶۸)

ضریب اهمیت معیار W_k : K

امتیاز نهایی گزینه V_H : H

امتیاز گزینه j در ارتباط با معیار یا زیرمعیار i : g_{ij}

ضریب اهمیت زیرمعیار i : W_i

نتایج کلی تاثیر گردشگری مذهبی بر توسعه فضایی

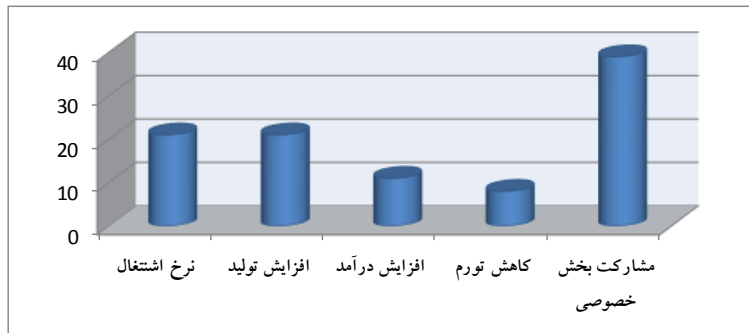
در این بخش از پژوهش، نتایج حاصل از اولویت‌بندی معیارهای تاثیر گردشگری مذهبی بر توسعه فضایی ارائه شده است. این تاثیرات بر اساس اولویت و میزان تاثیر بر توسعه فضایی دسته‌بندی شده‌اند. شکل ۵ نتایج حاصل از اولویت‌بندی معیارهای تاثیر گردشگری مذهبی بر توسعه فضایی را نشان می‌دهد. در این اولویت‌بندی معیار اقتصادی با ۶۶ درصد بیشترین تاثیر را بر توسعه فضایی را دارا می‌باشد و پس از آن معیار اجتماعی با ۳۴٪ تاثیر را بر توسعه فضایی دارد.

شکل ۵. نتایج حاصل از اولویت‌بندی معیارهای تاثیر گردشگری مذهبی بر توسعه فضایی، منبع: یافته‌های تحقیق

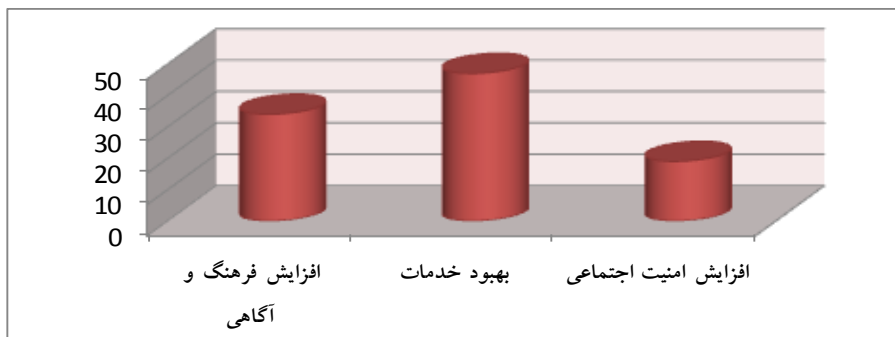

شکل ۶ نتایج حاصل از اولویت‌بندی زیرمعیارهای اقتصادی تأثیر گردشگری مذهبی بر توسعه فضایی را نشان می‌دهد. در این اولویت‌بندی زیرمعیار مشارکت بخش خصوصی با بیشترین میزان تأثیر در رتبه اول و معیار کاهش تورم با کمترین میزان تأثیر بر توسعه فضایی در رتبه آخر قرار دارد.

شکل ۶. نتایج حاصل از اولویت‌بندی تأثیرات معیارهای اقتصادی گردشگری مذهبی بر توسعه فضایی استان قم
منبع: یافته‌های تحقیق

شکل ۷ نتایج حاصل از اولویت‌بندی زیرمعیارهای اجتماعی تأثیر گردشگری مذهبی بر توسعه فضایی را نشان می‌دهد. در این اولویت‌بندی زیرمعیار بهبود خدمات و زیرساخت‌ها با بیشترین میزان تأثیر در رتبه اول و معیار افزایش فرهنگ و آگاهی در رتبه دوم قرار دارد. معیار افزایش امنیت اجتماعی و کاهش بزهکاری از نظر خبرگان و کارشناسان با کمترین میزان تأثیر بر توسعه فضایی در رتبه آخر قرار دارد.

شکل ۷. نتایج حاصل از اولویت‌بندی تأثیرات معیارهای اجتماعی گردشگری مذهبی بر توسعه فضایی،
منبع: یافته‌های تحقیق

در ادامه بررسی ارائه نتایج حاصل از یافته‌های پژوهش حاضر، به بررسی معیارهای تأثیرگذار گردشگری مذهبی بر توسعه فضایی استان قم پرداخته خواهد شد که به تفکیک بخش در جداول ۹ و ۱۰ ارائه شده است. لازم به ذکر است که استان قم تنها استان کشور می‌باشد که تنها از یک شهرستان تشکیل شده است. این استان دارای پنج بخش به نام‌های بخش مرکزی، کهک، سلفچگان، جعفرآباد و بخش خلجستان می‌باشد.

جدول ۹. نتایج حاصل از ارزیابی و اولویت‌بندی تأثیرات اقتصادی گردشگری مذهبی بر توسعه فضایی استان قم

محدوده (بخش)	مرکزی (درصد)	کهک (درصد)	سلفچگان (درصد)	جعفرآباد (درصد)	خلجستان (درصد)
افزایش نرخ اشتغال	۵۱	۲۵	۱۱	۷	۶
افزایش تولیدات	۵۱	۲۷	۱۳	۷	۲
افزایش درآمد	۴۷	۱۵	۱۶	۱۱	۱۱
کاهش تورم	۴۱	۲۸	۱۴	۹	۸
مشارکت بخش خصوصی	۵۳	۱۹	۲۲	۳	۳

منبع: یافته‌های تحقیق

جدول ۱۰. نتایج حاصل از ارزیابی و اولویت‌بندی تأثیرات اجتماعی گردشگری مذهبی بر توسعه فضایی استان قم

محدوده (بخش)	مرکزی (درصد)	کهک (درصد)	سلفچگان (درصد)	جعفرآباد (درصد)	خلجستان (درصد)
افزایش فرهنگ و آگاهی	۵۵	۱۴	۲۱	۵	۵
بهبود خدمات	۳۵	۱۷	۲۸	۱۱	۹
افزایش امنیت اجتماعی	۳۳	۱۶	۲۱	۱۵	۱۵

منبع: یافته‌های تحقیق

تحلیل اثرات گردشگری مذهبی بر توسعه فضایی

جاذبه‌های مذهبی، زیارتگاه‌ها و اماکن مقدس هر ساله تعداد زیادی از گردشگران را به سوی خود جذب می‌کنند. تاسیسات اقامتی و پذیرایی این نوع از گردشگری مانند مسافرخانه‌ها و زائرسراها با توجه به بافت

اجتماعی - فرهنگی و عقیدتی گردشگران و جامعه میزبان دارای ویژگی‌های خاص خود است که در هر کشوری از تنوع بسیار بالایی برخوردار می‌باشد (آقاجانی و فراهانی فرد، ۱۳۹۴: ۵۶)، و نکته قابل توجه در این زمینه این است که گردشگری مذهبی یکی از اشکال مهم گردشگری است که با توجه به نگرش‌های دینی و فطری و گاه غلبه جنبه احساسی در افراد، بر موانع آب و هوایی غلبه می‌نماید. یعنی اگر شخص یا گروهی بخواهد به منظور زیارت به مقصدی مذهبی و فرهنگی سفر کند، موانع آب و هوایی موجب لغو شدن و یا حتی به تاخیر انداختن آن نیز نخواهد شد. بدین ترتیب با تغییرات فصل و تحولات آب و هوایی مشاهده می‌شود که تعداد گردشگری و بازدید از شهرها و مراکز مذهبی دچار تغییر نمی‌شود. این نشان از اهمیت ویژه و جایگاه مهم گردشگری مذهبی در بین جامعه و اقشار مختلف با اعتقادات و عقاید متفاوت دینی است و این امر یکی از موارد مهم برای توسعه هر کشوری محسوب می‌شود. از این رو پرداختن به اثرات گردشگری مذهبی به صورت کارشناسی و علمی از ملزومات تحقیقات در هر جامعه‌ای می‌باشد. هدفی که این تحقیق به دنبال آن بود، بررسی تأثیرات گردشگری مذهبی بر توسعه فضایی می‌باشد که در دو معیار اقتصادی، و اجتماعی تقسیم‌بندی شدند. این معیارها نیز دارای زیرمعیارهایی جهت سنجش میزان تأثیر بر سکونتگاه‌های انسانی بوده و هر یک دارای میزانی از تأثیر بر توسعه فضایی بودند.

نتایج این پژوهش که در اشکال ۸، ۹ و ۱۰ نیز آمده است، نشان از تأثیرات اقتصادی گردشگری مذهبی بر توسعه فضایی دارد. به طوری که این میزان به تنهایی بیش از نیمی از تأثیر یعنی ۶۶ درصد را به خود اختصاص داده است. زیرمعیارهای سنجش تأثیر گردشگری مذهبی بر توسعه فضایی نیز به ترتیب مشارکت بخش خصوصی بالاترین میزان تأثیر، افزایش نرخ اشتغال در رتبه دوم، افزایش تولید در رتبه سوم، افزایش درآمد در رتبه چهارم و در رتبه آخر یعنی کمترین میزان تأثیر گردشگری مذهبی بر توسعه فضایی کاهش تورم قرار دارد. این میزان اهمیت نشان از توجه اساسی به گردشگری مذهبی دارد چرا که مشکل اساسی بسیاری از جوامع کنونی بحث رکود اقتصادی و بی‌ثباتی آن دارد. رفع مشکل اقتصادی می‌تواند تأثیر بسیار زیادی بر رفع مشکلات چه در بخش اجتماعی و فرهنگی داشته باشد. از اینرو می‌توان

نتیجه گرفت که تأثیر اقتصادی گردشگری مذهبی نشان از اهمیت آن در برنامه‌ریزی توسعه فضایی سکونتگاههای انسانی دارد.

شکل ۸. نتیجه کلی از میزان تأثیر گردشگری مذهبی بر توسعه فضایی، منبع: یافته‌های تحقیق

علاوه بر این، معیار اجتماعی با ۳۴ درصد از مجموع اثرات بر توسعه فضایی بعد از معیار اقتصادی در رتبه بعدی میزان تأثیر گردشگری مذهبی بر توسعه فضایی قرار دارد. زیرمعیارهای آن به ترتیب بهبود خدمات شهری از جمله بهداشت، خدمات آموزشی و تفریحی و بسیاری دیگر در رتبه اول میزان تأثیر گردشگری مذهبی بر توسعه فضایی قرار دارد. زیرمعیار افزایش فرهنگ اجتماعی در رتبه دوم قرار دارد و زیرمعیار افزایش امنیت اجتماعی و کاهش بزهکاری در رتبه آخر قرار گرفته است. این رتبه‌بندی نشان می‌دهد که اگر گردشگری مذهبی مورد توجه دولت‌ها و حکومت‌ها قرار گیرد، به دلیل تأثیرات اقتصادی آن می‌توان به توسعه زیرساخت‌های شهری و خدمت‌رسانی به مردم پرداخت. به طور طبیعی هر چقدر بر گردشگری آن هم گردشگری همیشه فعال مذهبی توجه شود، تأثیراتی نیز بر ساختار اجتماعی و به خصوص خدمات آن خواهد داشت، زیرا بسترسازی و خدمت‌رسانی به زائران و مسافران زیارتی از اهم اقدامات هر سازمانی می‌باشد. همچنین به دلیل تأثیر معنوی گردشگری مذهبی بر جوامع می‌توان شاهد افزایش فرهنگ اجتماعی و نوع دوستی در بین ساکنان اماکن مذهبی باشیم. به عقیده کارشناسان گردشگری مذهبی بر فرهنگ جامعه هدف تأثیر مثبت خواهد داشت و این تأثیر می‌تواند هم موجب افزایش امنیت اجتماعی شود و هم موجب

کاهش بزهکاری در جامعه شود. از اینرو توجه به تأثیرات گردشگری مذهبی بر ساختار اجتماعی جوامع هدف، می تواند یک راهکار مناسب و توسعه گرا برای برنامه ریزان شهری و منطقه ای و حاکمان مدنی باشد.

شکل ۹. رتبه بندی تأثیرات اقتصادی گردشگری مذهبی بر توسعه فضایی استان قم منبع: یافته های تحقیق

شکل ۱۰. رتبه بندی تأثیرات اجتماعی گردشگری مذهبی بر توسعه فضایی استان قم منبع: یافته های تحقیق

نتیجه گیری

گردشگری مذهبی پدیده خاصی است که به اشکال مختلفی، جنس و گروه‌های سنی، پیروان مذهبی، فعالان سیاسی، اقلیت‌های قومی، دارندگان تخصص، ثروت و مهارت را تحت تأثیر قرار می‌دهد و در مواردی نیز به شکل عام و همگانی ظاهر می‌شود و به همین دلیل آثار و پیامدهای متعدد و گوناگونی را بر جای می‌گذارد. گردشگری مذهبی اثرات اجتماعی و اقتصادی خاصی را بر سکونتگاه‌های انسانی و مناطق مذهبی به جا می‌گذارد که باعث تغییر ساخت اجتماعی و اقتصادی آن‌ها می‌شود. از جمله استان‌هایی که تحت تأثیر گردشگری مذهبی قرار گرفته است استان قم می‌باشد که سالیان درازی است میزبان مسافران و زائران اماکن مذهبی و مقدس بوده است. به طوری که استان قم پس از استان خراسان رضوی دومین استان مذهبی در بین استان‌های کشور می‌باشد. همین جایگاه خاص موجب توجه ویژه مسئولان استان به صنعت گردشگری و نوع مذهبی آن شده است. از اینرو هدفی که این پژوهش به دنبال آن بود، بررسی تأثیر گردشگری مذهبی بر توسعه فضایی استان قم می‌باشد که در مرحله اول به گردآوری معیارهای سنجش میزان تأثیر گردشگری مذهبی بر توسعه فضایی پرداخته شد و دو معیار اصلی اقتصادی و اجتماعی - فرهنگی دسته‌بندی گردید. هر معیار جهت سنجش خود دارای زیرمعیارهایی می‌باشد که معیار اقتصادی شامل پنج زیرمعیار افزایش نرخ اشتغال، افزایش تولیدات، افزایش درآمد، کاهش تورم و مشارکت بخش خصوصی و معیار اجتماعی - فرهنگی شامل سه زیرمعیار افزایش فرهنگ اجتماعی، افزایش امنیت اجتماعی و بهبود خدمات و زیرساخت‌ها می‌باشند. در رتبه‌بندی که توسط کارشناسان از میزان تأثیر گردشگری مذهبی بر توسعه فضایی انجام گرفت، مشخص شد که تأثیرات اقتصادی آن به میزان ۶۶ درصد از کل تأثیرات توسعه فضایی را به خود اختصاص داده است. پس از معیار اقتصادی، معیار اجتماعی و فرهنگی در رتبه دوم با ۳۴ درصد قرار گرفت. در نتیجه‌ی این اولویت‌بندی مشخص شد که هر چه تأثیرات توسعه فضایی گردشگری مذهبی در بخش اقتصادی بیشتر باشد، تأثیر آن نیز بر معیارهای اجتماعی و فرهنگی نیز تأثیرگذار خواهد بود. در بخش دوم تحقیق حاضر، به بررسی همین معیارها در محدوده مورد مطالعه پرداخته شد که بر این

اساس، بخش مرکزی شهرستان قم دارای بیشترین تأثیر از توسعه فضایی گردشگری مذهبی می‌باشد و این نشان از تأثیر نامتوازن گردشگری مذهبی بر توسعه فضایی استان قم دارد. دلیل آن نیز در اماکن مذهبی مهم و شاخص در شهر قم به عنوان یکی از کلانشهرهای مهم ایران مانند حرم حضرت معصومه (س)، خانه امام خمینی (ره) و مسجد مقدس جمکران در نزدیکی شهر قم می‌باشد. به طور کلی از هشت زیرمعیار بررسی شده به منظور تأثیرات گردشگری مذهبی بر توسعه فضایی استان قم، در پنج زیرمعیار بخش مرکزی شهرستان قم (استان قم) در رتبه اول و متوسط ۵۰ درصد قرار گرفت. دو بخش سلفچگان در رتبه دوم و بخش کهک در رتبه سوم میزان تأثیر از کل نتایج حاصل شده قرار گرفتند. دو بخش جعفرآباد و خلجستان کمترین میزان تأثیر را از گردشگری مذهبی بر توسعه فضایی خود داشتند. از این رو می‌توان گفت: یافته‌های تحقیق با نتایج ابراهیم‌زاده (۱۳۹۰)، در تحقیق برنامه‌ریزی استراتژیک توسعه گردشگری با تأکید بر گردشگری مذهبی در شهر قم، احمدی شاپورآبادی و سبزآبادی (۱۳۹۰) در مدل راهبردی سوات، ظرفیت‌های توسعه گردشگری مذهبی - فرهنگی کلان شهر قم، میثاقی و روحانی قادیکلانی (۱۳۹۳) در اصول سازماندهی فضایی بافت‌های شهری برخوردار از عناصر شاخص مذهبی و آگریسی (۲۰۱۲) در تحقیق ظرفیت‌های گردشگری مذهبی برای توسعه در کشور ترکیه همسو بوده و یافته‌های آنان را تأیید می‌کند. در نهایت می‌توان گفت؛ نتایج پژوهش حاضر، تأثیر صنعت گردشگری و گردشگری مذهبی بر توسعه فضایی استان بوده و بعلاوه اینکه تأثیر نامتوازن و نامتعادل گردشگری مذهبی در استان قم را نشان می‌دهد که در صورت عدم توجه مسئولان و برنامه‌ریزان، می‌تواند در آینده موجب بروز مشکلات و چالش‌هایی اساسی در ابعاد اقتصادی و اجتماعی در استان قم گردد. از این رو و با توجه به اثرات اقتصادی و اجتماعی بدست آمده پیشنهاد می‌شود؛

- تبلیغات گسترده برای جذب گردشگر داخلی و خارجی به استان انجام شود؛
- برنامه‌ریزی‌های استانی مناسب برای مدیریت رویدادهای بزرگ مذهبی در سطح منطقه و کشور و یا با مشارکت سایر کشورها مد نظر قرار گیرد.

- برنامه‌ریزی لازم از سوی مسئولان استانی برای جذب سرمایه‌های دولتی و بخش خصوص در توسعه زیرساخت‌ها و تأسیسات رفاهی صورت پذیرد.
- توسعه انواع گردشگری و امکانات مختلف تجاری و بازرگانی جدید و پیشرفته در کنار اماکن زیارتی در دستور کار مسئولان استانی قرار گیرد.
- درآمدهای حاصل از گردشگری به تناسب و بر اساس اولویت در سطح استان سرمایه‌گذاری شود.

منابع

- آقاجانی، معصومه و فراهانی فرد، سعید (۱۳۹۴)، «گردشگری مذهبی و عوامل مؤثر بر آن (مطالعه موردی ایران)»، نشریه سیاست-های راهبردی و کلان، دوره ۳، شماره ۹، بهار، صفحه ۴۳-۶۶
- ابراهیم‌زاده، عیسی و آقاسی‌زاده، عبدالله (۱۳۹۰)، «تأثیر منطقه آزاد چابهار بر توسعه گردشگری حوزه نفوذ آن با بهره‌گیری از مدل رگرسیون و آزمون T-test»، فصلنامه جغرافیا و توسعه، دوره ۹، شماره ۲۱، صص ۵-۲۶.
- احمدی شاپورآبادی، محمدعلی و سبزابادی، احمد (۱۳۹۰)، «تحلیلی بر ظرفیت‌های توسعه گردشگری مذهبی فرهنگی کلان شهر قم»، فصلنامه مطالعات ملی، دوره ۱۲، شماره ۴۶، صص ۱۱۲-۸۳.
- تقوایی، مسعود، موسوی، سیدعلی، غلامی بيمرغ، یونس (۱۳۸۹)، «تحلیلی بر توسعه گردشگری مذهبی، مطالعه موردی: شهرستان نورآباد ممسنی»، فصلنامه فضای جغرافیایی، دوره ۱۰، شماره ۳۱، صص ۶۴-۳۹.
- تقوایی، مسعود و غفاری، سیدرامین (۱۳۸۹)، «برنامه‌ریزی فضایی در توسعه صنعت گردشگری (مطالعه موردی: استان چهارمحال و بختیاری، محور بافت)»، فصلنامه تحقیقات جغرافیایی، دوره ۲۵، شماره ۹۶، بهار، صص ۷۹-۱۰۰.
- خلیلوند، کلثوم و کرمی، فرحناز (۱۳۹۵)، «تحلیلی بر نقش گردشگری مذهبی در توسعه پایدار شهری، مطالعه موردی: شهر مهران»، اولین همایش بین‌المللی اقتصاد شهری (با رویکرد اقتصاد مقاومتی، اقدام و عمل)، صص ۸۸۵-۸۹۳.
- دلبری، سید علی و داوودی، سید علیرضا (۱۳۹۱)، «کاربرد تکنیک فرآیند تحلیل سلسله مراتبی (AHP) در رتبه‌بندی شاخص-های ارزیابی جاذبه‌های توریستی»، تحقیق در عملیات در کاربردهای آن (ریاضیات کاربردی)، تابستان، دوره ۹، شماره ۲ (پیاپی ۳۳)، صص ۷۹-۵۷.

دورانت، جیمز ویلیام (۱۳۷۰)، تاریخ تمدن، ترجمه احمد آرام، تهران انتشارات انقلاب اسلامی، ۱۱۴۳ ص.

زیاری، کرامت‌الله (۱۳۷۸)، اصول و روش‌های برنامه‌ریزی منطقه‌ای، یزد، انتشارات دانشگاه یزد، چاپ اول، ۳۳۴ ص.

سجاسی قیداری، حمدالله و همکاران(۱۳۹۴)، «سنجش و اولویت‌بندی راهبردهای توسعه کارآفرینی اکوتوریسم در مناطق روستایی (مطالعه موردی: روستاهای گردشگری رود دره‌ای استان تهران)»، *مجله آمایش جغرافیایی فضا*، دوره ۵، شماره ۱۶، تابستان، صفحه ۷۱-۸۸.

ضرابی، اصغر و اسلامی پریخانی، صدیف(۱۳۹۰)، «سنجش تاثیرات اقتصادی، اجتماعی - فرهنگی و زیست محیطی توسعه گردشگری (مطالعه موردی شهرستان مشکین شهر)»، *پژوهش‌های جغرافیای انسانی (پژوهش‌های جغرافیایی)*، بهار، دوره ۴۳، شماره ۷۵، صص ۳۷-۵۲.

قربانی گندوانی، ناهید(۱۳۹۱)، «نقش گردشگری مذهبی در توسعه حومه شهر (مطالعه موردی امامزاده باراجین قزوین)»، پایان-نامه دوره کارشناسی ارشد، دانشگاه آزاد اسلامی واحد تهران مرکزی، به راهنمایی شفیقه ناظری ارسبی.

کروبی، مهدی؛ بهاری، جعفر؛ محمدی، سمیرا؛ بذله، مرجان؛ بهاری، شهلا (۱۳۹۷). «تحلیل نقش اماکن مذهبی در جذب گردشگر». فصلنامه *جغرافیا و روابط انسانی*. دوره ۱ شماره ۱ تابستان.

محمودی، حمیده؛ قاسمی، مریم؛ شایان، حمید (۱۳۹۴). «واکاوی اثرات گردشگری مذهبی بر توسعه اقتصادی سکونتگاه‌های روستایی مورد مطالعه: حوزه نفوذ گردشگاهی شهر مشهد». فصلنامه *مطالعات جغرافیایی مناطق خشک*. سال پنجم، شماره ۲۰، تابستان.

مومنی، محمد، صرافی، مظفر، قاسمی خوزانی، محمد(۱۳۸۷)، «ساختار و کارکرد گردشگری مذهبی - فرهنگی و ضرورت مدیریت یکپارچه در کلان شهر مشهد». *مجله جغرافیا و توسعه*، سال ششم، شماره پیاپی ۱۱، صص ۱-۲۵.

مرکز آمار ایران (۱۳۹۵)، *نتایج سرشماری عمومی نفوس و مسکن سال ۱۳۹۵*، استان قم
موسوی، میرنجف، سلطانی، ناصر، باقری کشکولی، علی (۱۳۹۳)، «تحلیلی بر نقش مذهب در توسعه گردشگری مذهبی». *پژوهش‌های جغرافیای انسانی*، دوره ۴۶، شماره ۴، صص ۸۲۵-۸۴۱.

میثاقی، سید محمود و روحانی قادیکلانی، محسن(۱۳۹۳)، «اصول سازماندهی فضایی بافت‌های شهری برخوردار از عناصر شاخص مذهبی؛ مطالعه موردی: امامزاده عباس ساری و امامزاده اسماعیل قائمشهر». *مطالعات شهرآیرانی اسلامی*، بهار، شماره ۱۵، صص ۸۷-۹۷.

میر دیلمی، سیده سمیرا و مزیدی، هاجر(۱۳۹۳)، «بررسی وضعیت گردشگری مذهبی در استان گلستان (مطالعه موردی: امامزاده شیخان شهرستان علی آبادکوتول)». مشهد، ششمین کنفرانس ملی برنامه‌ریزی و مدیریت شهری با تأکید بر مؤلفه‌های شهر اسلامی.

-
- Lew, A., & McKercher, B. (2006). Modeling Tourist Movements. A Local Destination Analysis. *Annals of Tourism Research*, Vol. 33, No.2, 403-423.
- Sharpley, Richard, (2006), *travel and tourism*, Sage publication.
- Santos Maria da Graca Mouga pocas. (2004). Fatina: ReligiousTourism in a SanctuaryCity. <https://media.fupress.com>.